

ડૉ.ભરતભાઈ મોતીભાઈ પટેલ

ડી.એન.પી.આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ,ડીસા,

તાલુકો-ડીસા, જીલ્લો - બનાસકાંઠા,385535

મોબાઈલ નંબર - 9426828157

ભાષામાં આવતા પરિવર્તનો

પ્રસ્તાવના

ભાષા એક સતત પરિવર્તન પામતો પદાર્થ છે; ત્યાં સુધી કે ભાષા ક્ષણેક્ષણે વ્યક્તિએ-વ્યક્તિએ બદલાતી હોય છે. આમ છતાં, ભાષા બોલનારાઓને તો પોતાની ભાષા વણબદલાયેલી અને કાયમ એકનું એક સ્વરૂપ ધરાવતી લાગે છે. આમ લાગવાનાં ઘણાંબધાં કારણો હોય છે : ભાષા બોલવામાં ફેર પડે છે પણ ભાષાનું લિખિત રૂપ જલદી બદલાતું નથી, વહીવટની અને સાહિત્યની ભાષામાં રૂઢિચુસ્તતા હોય છે, ૧૦-૨૦ વર્ષ પહેલાં આપણે શું બોલતા હતા એ આપણને યાદ નથી હોતું અને બીજાના ઉચ્ચારણ ભેદોની તથા નવઘડતરોની પ્રથમ પહેલાં આપણે ઉપેક્ષા કરીએ છીએ.

ભાષાનું તંત્ર જ એવું છે કે પરિવર્તન એને માટે સ્વાભાવિક લેખાય. ઊલટાનું વિસ્મય આપણને એ વાતનું થવું જોઈએ કે ભાષા આટલી બધી ધીમેધી કેમ બદલાય છે. આપણે જોઈ ગયા તેમ ઉચ્ચારણભિન્નતાની અપાર શક્તિઓ છે. ભાષા શીખવી એટલે અમુક અંશે અર્થહીન ભેદો પ્રત્યે બેધ્યાન થવાનું શીખવું, તેથી ભાષામાં આપણી જાણ બહાર પરિવર્તનો ચાલ્યાં જ કરતાં હોય એવું બનવાનું, વળી ભાષાના ઉપયોગમાં શક્તિનો ઓછામાં ઓછો વ્યય કેમ થાય એ તરફ આપણું વલણ હોય છે, એને કારણે પણ અમુક પ્રકારનાં ધ્વનિપરિવર્તનો થાય છે. ધ્વનિઓ ઘસાતાં-બદલાત વ્યાકરણના ફેરફારો પણ આવી પડે છે. બીજી પ્રજાઓ અને બોલીઓના સંપર્કથી, અનુકરણથી, ભાષામાં જ સાદૃશ્યના વ્યાપારથી અને ફેશનથી પણ ભાષા બદલાય અને અંતે ભાષાએ સમાજની જરૂરિયાતો સાથે તાલ મિલાવવાનો હોય છે. બિનભાષાકીય જગત સતત પરિવર્તન પામતું હોવાથી સમાજની જરૂરિયાતો પણ બદલાય છે અને તેથી પણ ભાષાને - ખાસ કરીને શબ્દભંડોળ અને શબ્દાર્થને - બદલાવાની ફરજ પડે છે.

આવી પરિસ્થિતિમાં તો ભાષા કેટલીબધી બદલાવી જોઈએ? પરંતુ બીજી બાજુથી, ભાષાની અપરિવર્તનશીલતાને પોષક પરિબળો પણ કામ કરે છે - ભાષાસંકિતની યાદચિહ્નકતા, સંકિતોની બહુલતા, ભાષાતંત્રની અતિસંકુલતા, નવીનીકરણ પરત્વે સમૂહગત જડતા વગેરે. આથી તો ભાષા જેટલી બદલાવી જોઈએ એટલી બદલાતી નથી અને તેનું સાતત્ય જળવાઈ રહે છે.

ધ્વનિપરિવર્તન

ભાષામાં સર્વ કંઈ પરિવર્તનશીલ છે. ભાષાનું કોઈ તત્ત્વ કે કોઈ અંગ એવું નથીકે જેમાં ફેરફાર ન થાય. ઉચ્ચારણ અને ધ્વનિતંત્ર, રૂપતંત્ર, પદા-વાચની રીતિ અને વાક્યરચના, શબ્દભંડોળ, શબ્દોના સંક્રિતો એટલેકે અર્થો – આ બધામાં પરિવર્તન આવતું હોય છે. આ ચારે જાતનાં પરિવર્તનોને આપણે દૃષ્ટાંતોથી રામજીએસૌથી પહેલું ધ્વનિપરિવર્તન, ધ્વનિપરિવર્તનમાં બે બાબતોનો સમાવેશ થાય

- શબ્દોના વ્યક્તિગત ધ્વનિઓમાં એટલેકે ઉચ્ચારણમાં ફેરફાર થવો,

- ભાષાની ધ્વનિઘટકોની વ્યવસ્થામાં ફેરફાર થવો.

ઉચ્ચારણનાં સ્થાનપ્રયત્નો પરનું નિયમન એકસરખું નહીં રહેતું હોવાથી ઉચ્ચારણભેદો તો સહજ છે. એમાંથી જે ઉચ્ચારણભેદો સમાજને સહ્ય બને તે વ્યાપક બને છે. ઉપરાંત, ભાષાસમાજની ઉચ્ચારણની ટેવો પણ બદલાતી હોય છે. પરિણામે 'કર્મ'નું 'કમ્મ' અને પછી 'કામ', 'ચતુષ્ક'નું ચઉકક' અને પછી 'ચોક', 'લિખ'નું 'લખ' એમ બોલાવા લાગે છે. આ બાબતમાં લક્ષ ખેંચવા જેવો મુદ્દો એ છે કે ધ્વનિપરિવર્તન હંમેશાં નિયમિત હોય છે. એટલેકે કોઈ પણ એક સમયે એક પરિસ્થિતિમાં એકસરખું જ ધ્વનિપરિવર્તન થતું હોય છે. 'કર્મ'નું 'કમ્મ' થાય તો ધર્મ'નું ધમ્મ' અને 'ચર્મ'નું 'ચમ્મ' થવું જ જોઈએ. 'લિખ'નું 'લખ' થતું હોય તો 'તિલ'નું 'તલ' થવું જોઈએ.

ધ્વનિપરિવર્તન એકસરખું થતું દેખાતું ન હોય ત્યાં એનાં – જ્ઞાત કે અજ્ઞાત – બીજાં કારણો હોવાનાં. એક બાજુથી 'નિપાન'નું નવાણ' થયેલું (એટલેકે 'ન'નો 'વ્ર' થયેલો) અને બીજી બાજુથી ઉભણ'નું 'ઊનું થયેલું (એટલેકે 'ત્ર'નો 'ન' થયેલો) જોવા મળતું હોય, 'કર્મ'નું 'કામ' તેમજ 'કરમ' થયેલું હોય (અને સાથેસાથે 'કર્મ' પણ વપરાતું હોય) તો એનું કારણ એ હોય કે એ ફેરફારો જુદાજુદા સમયના હોય. અંગ્રેજીમાં નિયમ તરીકે આરંભનો 'જળવાઈ રહેતો હોય પણ 'fixen'નું 'vixen' થયું હોય તો એનું કારણ એ હોય કે એ શબ્દ બીજી કોઈ બોલીમાંથી ઉછીનો લીધો હોય જેમાં 'નો → થયો હોય. 'પીતમ્'નું પીયું' થવાને બદલે પીધું' થયું હોય તો એનું કારણ એ હોય કે બોલનારાઓ ખાદિતમ્'નું ખાધું થયું તેનાથી પ્રેરાયેલા હોય.

આ રીતે ધ્વનિપરિવર્તન થતાં (અને તે સિવાય પણ) કેટલીક વાર ભાષાના ધ્વનિઘટકોના માળખામાં પણ ફેરફાર થાય છે. અમુક પરિસ્થિતિમાં અપભ્રંશના 'અઈ' અને 'અઠ્ઠુ' ગુજરાતીમાં વિવૃત ઓ' અને 'ઓ' રૂપે વિકસ્યા છે, જે નવા ધ્વનિઘટકો છે. ઉપરાંત " 'પ' જેવા સંસ્કૃતના કેટલાક ધ્વનિઘટકો પછીથી લુપ્ત થયા છે. બંગાળી અને હિન્દીમાં 'બ્ર' લુપ્ત થયો છે (જોકે હિન્દીમાં સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોમાં 'ણ' પાછો દાખલ પણ થયો છે). આ બધા ભાષાની ધ્વનિઘટકોની વ્યવસ્થાને અસર કરતા ફેરફારો છે.

વ્યાકરણગત પરિવર્તન

બીજું વ્યાકરણગત પરિવર્તન. એમાં જાતિ-વચન-વિભક્તિની વ્યવસ્થા, રૂપાખ્યાનો,કાળ-અર્થની વ્યવસ્થા, પદાન્વયની વ્યવસ્થા વગેરેમાં થયેલા ફેરફારોનો સમાવેશ થાય.દાખલા તરીકે, સંસ્કૃતમાં ત્રણ વચનો હતાં : એકવચન, દ્વિવચન અને બહુવચન, એમાંથી દ્વિવચન નીકળી જઈ ગુજરાતીમાં માત્ર બે વચન જ રહ્યાં છે. સંસ્કૃતમાં ત્રણ લિંગમાંથી હિંદી અને બંગાળીમાં નપુંસકલિંગનો લોપ થયો છે. વિભક્તિસંબંધી દર્શાવનારા સંસ્કૃતના પ્રત્યયોને સ્થાને ગુજરાતીમાં 'થી ને' 'માં' વગેરે નવા જ અનુગો અસ્તિત્વમાં આવી ગયા છે. સહાયકારક ક્રિયાપદ 'હો'ના ઉપયોગથી ગુજરાતીમાં કાળ-અર્થની સંકુલ પરિસ્થિતિ વ્યક્ત કરતાં સંયુક્ત રૂપી પણ અસ્તિત્વમાં આવ્યાં છે, જે સંસ્કૃત કે પ્રાકૃતમાં નહોતાં. સંસ્કૃતમાં વિશેષો વિશેષ્ય પ્રમાણે પ્રત્યયો લેતાં, ગુજરાતીમાં વિશેષણી સામાન્યતઃ પ્રત્યયો લેતાં નથી, તેથી વિશેષણ વિશેષ્યની પૂર્વે આવે એવો પદક્રમ નિયત થઈ ગયો છે. સંસ્કૃતમાં 'અને:' પછી કે વાક્યમાં અન્યત્ર સન્ત:' આવી શકે, ગુજરાતીમાં 'સઘળા માણસોએ' એમ જ કહેવું પડે.

વ્યાકરણગત પરિવર્તનના મૂળમાં ઘણી વાર ધ્વનિપરિવર્તન રહેલું હોય છે. સંસ્કૃતનાં એકવચન, દ્વિવચન અને બહુવચનનાં રૂપોમાં જે ધ્વનિપરિવર્તનો થતાં ગયાં તે નીચે આપવામાં આવ્યાં છે. તે પરથી ખ્યાલ આવશે કે દ્વિવચન કેવી રીતે લુપ્ત થયું અને ગુજરાતીમાં બહુવચનના નવા પ્રત્યય('ઓ')ની કઈ રીતે જરૂર ઊભી થઈ.

એ.વ	દ્વિ.વ	બ.વ
સંસ્કૃત	દેવ: (દેવો)દેવી દેવા:	
પ્રાકૃતદેવોદેવોદેવા		
અપભ્રંશ	દેવુ ----દેવ	
જૂ. ગુજરાતી	દેવ	---- દેવ
ગુજરાતી	દેવ	--- દેવો

અર્થપરિવર્તન

ત્રીજું અર્થપરિવર્તન. ભાષામાં શબ્દોના અર્થોમાં ફેરફાર થવો તે આ ફેરફારની રીતિ અનેક પ્રકારની હોઈ શકેકેટલીક વાર અર્થનો સંકોચ થાય; જેમકે મૃગ'નો મૂળ અર્થ 'પશુ' હતો (મૃગયા' એટલે પશુઓનો શિકાર; મૃગપતિ' એટલે પશુઓનો સ્વામી, સિંહ) જેને સ્થાને ગુજરાતીમાં એનો અર્થ એક પશુવિશેષ - 'હરણ' થઈ ગયો છે. એ જ રીતે 'કુટુંબી' શબ્દનો મૂળ અર્થ 'કુટુંબ ધરાવનાર (કોઈ પણ વ્યક્તિ)' એવો હતો. એના પરથી આવેલો 'કણબી' શબ્દ એક વર્ગ - ખેડૂત પૂરતો મર્યાદિત થઈ ગયો છે.

આથી ઊલટુ કેટલીક વાર શબ્દનો અર્થ વિસ્તૃત પણ થાય. જેમકે, 'ગવેષણા' એટલે મૂળભૂત રીતે તો ગાયની શોધ, પરંતુ પછીથી એ શબ્દ કોઈ પણ વસ્તુની શોધ માટે વપરાવા લાગ્યો ('શોધ' એ અર્થ વેદકાળ જેટલો જૂનો છે પણ 'ગવેષણા'નો વ્યુત્પત્તિગત અર્થ 'ગાયની શોધ' જ થાય).

કેટલીક વાર રૂપકાત્મક રીતે પણ શબ્દનો અર્થ બદલાય. પર્વ' શબ્દનો મૂળ અર્થ શેરડી વગેરેમાં વચ્ચેવચ્ચે આવતી 'ગાંઠ' હતો. પછીથી વર્ષ દરમ્યાન ધ્યાન ખેંચે એવી રીતે આવતા 'તહેવારો' માટે એ શબ્દ રૂઢ થયો. 'પક્ષ' → પાંખ' (પંખીની) → પાંખ' (ચકાનની) તથા 'જાપ' કે 'હા' વગેરેમાં રૂપકાત્મક રીતે અર્થ વિસ્તરેલો દેખાયો.

કેટલીક વાર સ્થળકાળના સંબંધ કે અંગોગિસંબંધ પણ અર્થ બદલાય. પ્રતોલિ' એટલે 'દરવાજો', પણ એના પરથી આવેલા પોળ' શબ્દનો અર્થ ગુજરાતીમાં (દરવાજામાંથી જેમાં જવાય તે) ગલી' થઈ ગયો છે. રાજસ્થાનમાં પોળ શબ્દ દરવાજા'ના અર્થમાં જ વપરાય છે.) 'લૌતિત' એટલે શનુ' પરંતુ લોહી એટલે રાતા રંગનું) શરીરનું એક દ્રવ્ય.

અર્થપરિવર્તનને કારણે એવી પરિસ્થિતિ પણ ઊભી થાય કે હલકો અર્થ ધરાવતો શબ્દ ગૌરવયુક્ત અર્થ ધરાવતો શબ્દ બની જાય અને ગૌરવયુક્ત અર્થવાળો શબ્દ હલકો અર્થ ધરાવતો શબ્દ પણ થઈ જાય, કમ્પ્યૂટ' એટલે ફાટેલું વસ્ત્ર, પણ કાપડ' શબ્દ ફાટેલા નહીં પણ સારા વસ્ત્ર માટે વપરાય છે. મહારાજ' શબ્દની મારાજ' એવા વ્યાપક ઉચ્ચારણમાં શી દશા થઈ છે તે તો આપણે જાણીએ છીએ.

શબ્દભંડોળનું પરિવર્તન

છેલ્લે શબ્દભંડોળનું પરિવર્તન ભાષાનું સૌથી પરિવર્તનશીલ અંગ તે શબ્દભંડોળ છે. શબ્દો બહારના જગતના અંશોના કે અનુભવના સંકેતરૂપ હોય છે અને બહારનું જગત તથા બહારના જગત વિશેનું આપણું દર્શન સતત બદલાતું હોય છે, તેથી શબ્દભંડોળમાં પણ સતત પરિવર્તન થયા કરતું હોય છે. પ્રજાઓ નવાનવા પ્રદેશોમાં જાય, નવી પ્રજાઓના સંપર્કમાં આવે, નવી વસ્તુઓ શોધ કે બનાવે, ત્યારે એને નવા શબ્દોની જરૂર પડે. આજના ઔદ્યોગિક અને વૈજ્ઞાનિક વિકાસના યુગમાં તો અનેક નવી કામગીરીઓ અસ્તિત્વમાં આવી છે, અનેક નવી ટેકનીકો પણ શોધાઈ છે. આ બધાંને વ્યક્ત કરવા શબ્દો તો જોઈએ જ. એ શબ્દો એવા શબ્દ ધરાવતી ભાષામાંથી લેવામાં આવે કે નવા શબ્દો બનાવવામાં આવે. આપણી ગુજરાતી ભાષામાં જૂના સમયમાં ફરસી- અરબી (જરૂર, દરવાજો, રદ) અને આધુનિક સમયમાં અંગ્રેજી શબ્દો (ટેકનીક, સ્ટેશન, મશીન) કેટલાબધા લીધેલા છે ! 'હથો' 'પાનું' "આગગાડી' 'ઘોડાગાડી' એમ નવા શબ્દો પણ આપણે બનાવી લીધા છે ને ?

આ સાથે કેટલાક જૂના શબ્દો ભાષામાંથી લુપ્ત પણ થતા હોય છે. અમુક વસ્તુઓનો વપરાશ બંધ થઈ જાય છે, સમાજના અમુક ધંધારોજગાર, વર્ગ-વ્યવસ્થા, રીત રિવાજ બંધ થાય છે એટલે એ અંગેના શબ્દો પણ વપરાશમાંથી જતા રહે છે. આજે - વપરાશમાં ન હોય એવા સંખ્યાબંધ શબ્દો આપણને અખાભગત, પ્રેમાનંદ, શામળની કૃતિઓમાંથી મળી આવે.

થોડાક શબ્દો જુઓ : ભાખવું, વાંછવું, બાડુવા, ભાવઠ, તતખેવ, કોશીસાં, મેગળ, ઉપંગ, નકેરી, સોંધો, જૂજવું, નોંધડાં, આખર (=અક્ષર), માંડલાં, જજરઉં, અણકરતઉ, નિટોલ વગેરે.

અશુભતા કે ગ્રામ્યતાના ખ્યાલથી પણ અમુક પ્રયોગો રદ થાય છે અને નવાપ્રયોગો અસ્તિત્વમાં આવે છે. 'ઘાઘરો'ને બદલે 'બ્રિયો', 'બાયડીને બદલે પત્નીકે વાઈક', 'બાપા'ને બદલે ક્ષધર' ચલણી બને છે.

આ કારણે કોઈ પણ સમયનું શબ્દભંડોળ કેટલેક અંશે એ સમયની સાંસ્કૃતિક પરિસ્થિતિ પર પ્રકાશ પાડી શકે છે. શબ્દભંડોળના અભ્યાસનું આ રીતે સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વ છે. ભારત-યુરોપીય (ઈંડો-યુરોપિઅન) પ્રજા, એનું આદિ નિવાસસ્થાન, એનાં સ્થળાંતરો – વગેરે વિશેનાં વિદ્વાનોનાં અનુમાનો એમની ભાષામાં ક્યા શબ્દો હતા, ક્યારે ક્યા નવા શબ્દો આવ્યા વગેરેની શોધ પર આધારિત છે.

આમ, ભાષા સમગ્ર રીતે પરિવર્તનશીલ છે.

ભરતભાઈ મોતીભાઈ પટેલ

ડી.એન.પી.આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ ડીસા,

તાલુકો-ડીસા, જિલ્લો – બનાસકાંઠા, 385535

મોબાઈલ નંબર – 9426828157

સંદર્ભ પુસ્તક –ભાષા પરિચય અને ગુજરાતી ભાષાનું સ્વરૂપ

(લેખક -જયંત કોઠારી)

